

СЕМАНТИКА МОВНИХ ОДИНИЦЬ

О. В. Архіпова (Луганськ)

УДК 811.161.2'38'42

ЕПТЕТИ-ВЕРБАЛІЗАТОРИ КОНЦЕПТУ „ЧОЛОВІК” У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ

На початку 90-х рр. ХХ ст. у сучасному мовознавстві активізувалися гендерологічні студії, об'єктом дослідження яких стала специфіка репрезентації концептів „чоловік” та „жінка” в мові та літературі.

У ХХ ст. гендерні питання активно вивчали британські й американські лінгвісти: С. Беннет, А. Годдард, Л. Паттерсон, Дж. Міллс, Д. Спендер, Дж. Уїлліамс та ін.

У вітчизняному мовознавстві активізацію зацікавлень гендерною проблематикою спостерігаємо з кінця ХХ ст. Вивченню гендеру присвячено праці О. Бессонової, Г. Богдановича, Ю. Гончар, Ю. Маслової, В. Слінчук, Л. Синельникової, О. Холода, А. Шиліної та ін.

Головним принципом гендерних досліджень є визнання культурної зумовленості статі. Термін „гендер”, на відміну від терміна „sexus”, підкреслює соціальну, культурну зумовленість феномену статі, тобто розглядає феномени чоловічості й жіночості як динамічні продукти розвитку людського суспільства, які піддаються соціальному маніпулюванню й моделюванню [Кирилина 2007: 7]. Поняття гендеру акумулює уявлення про те, що означає бути чоловіком або жінкою в тій чи тій культурі [Сукаленко 2009: 3].

Виділяють три основних підходи до розгляду проблеми гендеру, а саме: вивчення гендеру як соціальної конструкції, що відображає моделі відносин чоловіків і жінок; стратифікаційної категорії, пов'язаної з ієрархією відносин чоловіків і жінок; культурної метафори [Воронина: 2002].

У сучасному літературознавстві активно застосовують гендерний підхід. Відбувається зміщення акцентів: від аналізу жіночого фактора і констатації чоловічого домінування до аналізу формування й функціонування гендерних символів, зокрема й у творчості. Текст і мову розуміють як вираження уявлень про світ, що репрезентують і конструюють гендер. На зміну розгляду чоловічого й жіночого як опозиційних концептів приходить розгляд гендеру в контексті проблематики ідентичності і відмінності [Гончар 2009: 19].

В. Агеєва підкреслює: „Гендерний аналіз, зміщуючи акценти на індивідуально-психологічну проблематику, враховуючи часто не визнані суспільством чи панівною патріархальною ідеологією погляди, дає змогу відчитувати різні рівні художнього тексту, враховувати різні ціннісні орієнтації” [Агеєва 2004: 426].

Гендерну літературну теорію цікавить не біологічна стаття автора, а те, як автор виражає свою гендерну ідентичність у творчості [Гончар 2009: 31].

У межах цього дослідження ми розуміємо гендер як культурну метафору, як підхід, методологічний ключ, що дозволяє відкривати нові перспективи розуміння літератури.

Згідно з концепцією семантичних / лексичних / мовних універсалій, основою розуміння світу та місця людини в ньому, що імпліцитно формується в кожного індивіда, є концепт. За ознакою статі виділяють гендерні концепти: „чоловік” і „жінка” [Іващенко 2006: 82]. Вивченню цих концептів у порівняльному аспекті присвячені роботи О. Бондаренка, М. Чорнодон, Ю. Абрамової, А. Волобуєвої та ін. Попри значну кількість праць з гендерної лінгвістики, актуальним залишається питання особливостей мовного вираження гендерних концептів у художній літературі. Метою нашої статті є дослідження мовної репрезентації гендерного концепту „чоловік” у сучасній українській чоловічій та жіночій прозі.

Українська література кін. ХХ – поч. ХХІ ст. є багатоголосим, різнобарвним явищем. Із новими творами виступають письменники старшого покоління – А. Дімаров, В. Шевчук, Р. Іваничук, Л. Костенко та ін., з'являються твори молодих авторів – С. Андрухович, Л. Дереша, І. Карпи, Т. Малярчук, С. Поваляєвої, Н. Сняданко й ін. Можна виокремити низку імен, які визначають обличчя новітньої української прози – Ю. Андрухович, Ю. Винничук, А. Дністровий, О. Забужко, В. Кожелянко, М. Матіос, Ю. Покальчук та багато інших [Поліщук 2008: 7].

Матеріалом нашого дослідження стали твори сучасних українських письменників (чоловіків і жінок), лауреатів конкурсів і премій, які вийшли друком протягом 2002 – 2011 років: Ю. Бедзик „Любов, президент і парадигма космосу”, І. Карпа „Жовта книга: 50 хвилин трави. Фройд би плакав. Сні Ієрихона”, В. Кожелянко „Срібний павук”, О. Печорна „Грішниця”, І. Роздобудько „Дві хвилини правди”, В. Слапчук „Дикі квіти”, Н. Сняданко „Чебрець в молоці”.

Вивчення особливостей вербалізації концепту „чоловік” надзвичайно важливе, адже йдеться про стрижневий „квант дійсності” української лінгвокультури. Уявлення про чоловіка і чоловічість формуються в людини на ґрунті еталонів маскуліності, що склалися внаслідок взаємодії біологічних, культурних, соціальних чинників. Ці уявлення й формують концептуальний портрет чоловіка.

Дослідники зауважують, що жіноча проза вирізняється „максимальною відкритістю, сповідальністю, емоційністю, вразливістю і водночас нещадною іронією, що часто межує з сатирою й сарказмом, спрямованою, здається, передусім на чоловіків. Однак чоловічий образ, створений жінками, дає не менше інформації і про самих жінок” [Харчук 2008: 180].

Як відомо, мова є засобом вираження почуттів, соціальних, етнічних, індивідуальних оцінок. Художня література виробила низку специфічних засобів експресії, серед яких важливе місце посідає тропеїчне переосмислення, що дозволяє привернути увагу читача до певних рис чи якостей персонажа твору. Дослідження образно-тропеїчних засобів художнього стилю письменника дає змогу зрозуміти почуття самого автора, його ставлення до певних явищ дійсності. Художній текст створює умови для виявлення широкого кола відтінків, тому аналіз сучасної української жіночої й чоловічої прози з позицій вивчення тропів-вербалізаторів концепту „чоловік” є виправданим, оскільки саме за допомогою тропів автор передає додаткові значення поняття, тобто концептуальні ознаки. У художньому тексті такими концепт-ознаками, безперечно, є засоби образності, серед яких одним з найактивніших постає епітет. Концепт – це фрагментарна цілісність, де фрагменти можуть об’єднуватися на основі певної актуальної для суб’єкта пізнання ознаки. Актуальність ознак визначає роль, яку вони відіграють в осмисленні того чи того мікро- / макрофрагмента дійсності, що надає їм статусу концептуальних ознак, або концепт-ознак [Іващенко 2006: 110].

Сьогодні не існує єдиної загально визнаної класифікації поетичних означень. Більшість дослідників, беручи за основу ознаку семантичної злитості між членами епітетної синтагми, поділяє епітети на узуальні (мають високий ступінь спаяності членів словосполучення) та оказіональні (епітети з низьким ступенем спаяності членів словосполучення, мають індивідуальний характер). У межах узуальних епітетів виділяють традиційні, що виражають обов’язкову або важливу ознаку, і звичні – однаковою мірою співвідносні з однією й тією ж лексемою в художній мові [Шутова 2003: 4].

Зібраний нами матеріал репрезентує концепт „чоловік” у таких аспектах: „зовнішні” та „внутрішні якості чоловіка”. У проаналізованих текстах концептуальний аспект „зовнішні якості чоловіка” розкривають такі найширше представлені концептуальні ознаки: „фізичний стан”, „вікові особливості”.

Концептуальну ознаку „фізичний стан” у сучасній українській прозі виражають узуальні епітети з позитивним і негативним забарвленням. Так, у чоловічій прозі зустрічаємо означення: *чубатий тато, спадисті вуса, гостренька борідка, худорбастий попутник* тощо, наприклад: „**Контр-адмірал проти неї був <...> сухарюватий, лобатий, з прискіпливим поглядом**” [Бедзик 2002: 31]. Для жіночої прози характерні епітетні характеристики: *сяюче біляве волосся, веселоокий татарин, сухошкірий дідок*, наприклад: „*Паша з Валеріком та третім чоловіком, котрий сидів навпроти і дивився важким хмільним поглядом, розлили по склянках*” [Роздобудько 2008: 185].

Аспект „фізичний стан чоловіка” в чоловічій і жіночій прозі також вербалізують індивідуально-авторські епітети: „*Магістр патетично*

розкинув руки, лице його, квадратова щелепне, темно плямисте, дихало справжнім жаром пристрасті” [Бедзик 2002: 339]; *„Марла щосили посміхалася стюардам „Аеросвіту”, соломоволосим короткостриженим пупсам-переросткам*” [Карпа 2010: 187].

Художні означення, які акцентують увагу на вроді чоловіка, широко представлені й у чоловічій, і в жіночій прозі: *„До білявочубого друга (Зігфріда) він також давно мав чуття солідарності*” [Бедзик 2002: 329]; *„Ім'ячко ж у нього, мамко рідна... відразу являється тобі якийсь двометровий Алі ібн Саїд <...>. Та й хто би сказав, що воно таке миле і біле, з пухнасто-синіми очима*” [Карпа 2010: 87]. Крім того, останній контекст ілюструє значний стилістичний потенціал категорії роду: середній рід, ужитий у значенні чоловічого, створює яскравий колорит іронії.

Концептуальну ознаку „вікові особливості чоловіка” в сучасній українській прозі переважно розкривають традиційні епітети: *„І тепер будуть падати на нього всілякі прикроці, і доведеться йому, молодому, червонощокому, чорнобровому, густочубому, в розквіті сил чоловікові, власне, парубкові з парубків схилити голову перед своїми дітьми*” [Бедзик 2002: 26].

Аспект „внутрішні якості чоловіка” у досліджуваному матеріалі виражають концептуальні ознаки „характер”, „емоційний стан”.

„Характер чоловіка” репрезентовано позитивно забарвленими постійними та індивідуально-авторськими епітетами: *„Коли Марла бідкалася, чим їй взагалі займатися в житті мудрий Х'ялмар знаходив раду й тут: – Поки в тебе є люди, що завжди любитимуть тебе, – Ілля, Артан, я – вони завжди допоможуть*” [Карпа 2010: 142]; *„Саша Гафуров, здогадавшись, що їй статечний джентельмен Теренс, і в'юнкий Зігфрід порвали з Магістром, вирішив бути відвертим*” [Бедзик 2002: 322].

Позитивною рисою чоловіка завжди вважали сильний, урівноважений характер. Це яскраво відбито й у творах сучасної української прози: *„Микола Іванович терпляче застигав <...>, а потім із незворушним спокоєм довершував думку*” [Сняданко 2008: 108]. Натомість нестриманість, запальність, боягузтво характеризують сильну стать з не найкращого боку: *„В гротах побоювалися вульгарного крикуна Бруно Рідера*” [Бедзик 2002: 300]; *„А літак усе кружляв і кружляв над Нью-Делі. – Цікаво, чи можлива аварійна посадка на священні води Гангу? <...> У салоні починався істеричний чоловічий сміх*” [Карпа 2010: 104].

Автори-чоловіки вербалізують концептуальну ознаку „характер” за допомогою означень, виражених прикметниками найвищого ступеня порівняння, як-от: *„Ще донедавна найфортунніші, найкмітливіші і найризиковіші об'єкти тихих заздроців <...> стали мішенями у вправлянні злою іронією. Поза очі, звичайно, бо хто хотів бути битим від цих фізично найсильніших у бюрі <...> бугайів*” [Кожелянко 2004: 18].

Концептуальну ознаку „емоційний стан чоловіка” розкривають індивідуально-авторські та узуальні епітетні характеристики: „<...> вона ладна своїми кволими силами зрівнятися із **ведмежою потужністю розухваленого, нагороїженого і здичавілого німчача**” [Бедзик 2002: 350]; „**Повертається Магістр. Тепер в ньому відчувається холодна рішучість <...>. Шкіряна жилетка на ньому погрозливо шелестить, чорна краватка круто зав’язана. Брови весь час зведені хмури́м дашком**” [Бедзик 2002: 345].

І в жіночій, і в чоловічій прозі часто зустрічаємо епітети з пейоративним забарвленням, що розкривають стривожений, невпевнений, розгублений стан чоловіка. Контексти вказують на те, що автори-чоловіки й автори-жінки вважають ці якості ознакою слабкості: „**Мабуть, офіцерик таки втямив всю недоречність своєї поведінки <...>, але все ж стоїть <...>. Войовничий і нікчемний, роз’юшений і безсилий**” [Бедзик 2002: 174]; „**Олекса кивнув з приреченим виразом на обличчі й мученицьким зітханням**” [Сняданко 2008: 140].

Аналіз художніх текстів сучасних українських авторів виявив, що меліоративне забарвлення мають епітети, що вказують на фізичну силу, яку і чоловіки, і жінки вважають позитивною якістю: „**Вона відчувала, <...> як хтось примушує часто й важко дихати при погляді на його треновані м’язи й досконалі обриси легкоатлетичного торсу**” [Сняданко 2008: 104]; „**Магістр коротким позирком робить знак своєму могутньому охоронцеві Вернерові, щоб той приніс все належне для балачки**” [Бедзик 2002: 335].

Проте, якщо фізична сила є засобом насильства, то авторки ставляться до неї негативно. Це можна пояснити потерпанням багатьох жінок від чоловічого свавілля. Такого забарвлення набувають епітетні сполуки в контекстах: „**Я дивилася на краплі крові на підлозі й такі ж криваві очі батька, думаючи, що їх не можна не ненавидіти**” [Печорна 2011: 44]; „**Він так люто ненавидів увесь світ, що часом здавалося, здатен нищити самою силою думки, хоча зазвичай використовував для цього фізичну силу – грубу, дику, сліпу, помножену на якесь звіряче натхнення**” [Печорна 2011: 120].

Як бачимо, епітет доволі активно використовуваний авторами як вербалізатор концепту „чоловік”. Проаналізований матеріал репрезентує такі концептуальні аспекти: „зовнішні” й „внутрішні якості чоловіка”, серед яких домінують концептуальні ознаки „фізичний стан”, „вікові особливості”, „емоційний стан”, „характер”. В описі зовнішності чоловіка і в жіночій, і в чоловічій прозі акцентовано увагу на очах, волоссі, усмішці, які найчастіше означені епітетами з позитивним забарвленням, що, імовірно, обумовлено їх значною роллю в невербальному спілкуванні. Аналіз матеріалу свідчить, що слабкість, нестриманість і жінки, і чоловіки вважають негативними рисами, що позначилося й на епітетних характеристиках. Натомість фізична врода,

урівноваженість й розсудливість за будь-яких обставин для всіх авторів є позитивними рисами.

Проведене дослідження не претендує на вичерпність аналізу. Перспективи вбачаємо у вивченні концепту „чоловік” на більш широкому текстовому матеріалі для посилення об’єктивності висновків.

Література

Агеєва 2004 – Агеєва В. Гендерна літературна теорія та критика : навч. посіб. / В. Агеєва – К., 2004. – С. 426 – 445; **Воронина 2002** – Воронина О. А. Гендер [Електронний ресурс] / О. А. Воронина. – Режим доступу : <http://www.owl.ru/gender/010.htm>; **Гончар 2009** – Гончар Ю. О. Сердечний рай (Гендерні аспекти художнього світу Тараса Шевченка) : монографія / Ю. О. Гончар. – Черкаси : Брама-Україна, 2009. – 184 с.; **Іващенко 2006** – Іващенко В. Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології) : монографія / В. Л. Іващенко. – К. : Вид. Дім Дмитра Бураго, 2006. – 328 с.; **Кирилина 2007** – Кирилина А. В. Гендерные аспекты языка и коммуникации : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.19 / Кирилина Алла Викторовна. – М., 2007 – 369 с.; **Олексюк 2004** – Олексюк О. В. Поетика творів Миколи Братана: Літературно-мовознавче дослідження / О. В. Олексюк. – Херсон – К. : Просвіта, 2004. – 44 с.; **Поліщук 2008** – Поліщук О. Автор і персонаж в українській новітній прозі / О. Поліщук. – К. : ПЦ „Фоліант”, 2008. – 176 с.; **Сукаленко 2009** – Сукаленко Т. М. Метафоричне вираження концепту „жінка” в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Т. М. Сукаленко. – К., 2009. – 23 с.; **Харчук 2008** – Харчук Р. Б. Сучасна українська проза: постмодерний період / Р. Б. Харчук – К. : Академія, 2008. – 248 с.; **Шутова 2003** – Шутова Л. І. Епітет в українській поезії 20 – 30-х років ХХ ст. (структурно-семантичний і функціональний аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Л. І. Шутова. – К., 2003. – 20 с.

Джерела

Бедзик 2002 – Бедзик Ю. Любов, президент і парадигма космосу. Роман. Біль президента : новела-роздум / Ю. Бедзик. – К. : Астарт, 2002. – 396 с.; **Карпа 2010** – Карпа І. Жовта книга: 50 хвилин трави. Фройд би плакав. Сні Ієрихона / І. Карпа. – Х. : Книжк. Клуб „Клуб Сімейного Дозвілля”, 2010. – 320 с.; **Кожелянко 2004** – Кожелянко В. Срібний павук : роман / В. Кожелянко. – Л. : Кальварія, 2004. – 160 с.; **Печорна 2011** – Печорна О. Грішниця / О. Печорна. – Х. : Книжк. Клуб „Клуб Сімейного Дозвілля”, 2011. – 288 с.; **Роздобудько 2008** – Роздобудько І. Дві хвилини правди : роман / І. Роздобудько. – К. : Нора-Друк, 2008. – 248 с. **Слапчук 2005** – Слапчук В. Дикі квіти : роман / В. Слапчук. – К. : Факт. 2005. – 296 с.;

Сняданко 2008 – Сняданко Н. Чебрець в молоці / Н. Сняданко. – Х. : Фоліо, 2008. – 218 с.

Архіпова О. В. Епітети-вербалізатори концепту „чоловік” у сучасній українській прозі

У статті розмежовано поняття „стать” і „гендер”, описано основні підходи до вивчення проблеми гендеру, окреслено місце гендерного підходу до вивчення текстів художньої літератури; подано класифікацію епітетів, серед яких виділено узуальні (традиційні й звичні) та оказіональні (індивідуально-авторські) епітетні структури; проаналізовано епітети-вербалізатори концепту „чоловік” у сучасній українській прозі, зіставлено основні ознаки та аспекти репрезентації концепту „чоловік” у сучасній українській жіночій та чоловічій прозі. Проаналізований матеріал репрезентує такі концептуальні аспекти: „зовнішні” й „внутрішні якості чоловіка”, серед яких домінують концептуальні ознаки „фізичний стан”, „вікові особливості”, „емоційний стан”, „характер”. Дослідження засобів вербалізації концепту „чоловік” є актуальним, адже йдеться про один зі стрижневих „квантів дійсності” української лінгвокультури.

Ключові слова: вербалізатор, стать, гендер, концепт, концептуальний аспект, концептуальна ознака, епітет.

Архипова Е. В. Эпитеты-вербализаторы концепта „мужчина” в современной украинской прозе

В статье разделены понятия „пол” и „гендер”, описано основные подходы к изучению проблемы гендера, определено место гендерного подхода в изучении текстов художественной литературы, предоставлено классификацию эпитетов, среди которых выделено узуальные (традиционные и обычные) и оказіональные (индивидуально-авторские) эпитетные структуры; проанализированы эпитеты-вербализаторы концепта „мужчина” в современной украинской прозе, сопоставлены основные признаки и аспекты репрезентации концепта „мужчина” в современной украинской женской и мужской прозе. Проанализированный материал репрезентирует такие концептуальные аспекты: „внешние” и „внутренние качества мужчины”, среди которых доминируют концептуальные признаки „физическое состояние”, „возрастные особенности”, „эмоциональное состояние”, „характер”. Изучение особенностей вербаллизации концепта „мужчина” чрезвычайно важно, поскольку речь идет об одном из центральных „квантов действительности” украинской лінгвокультуры.

Ключевые слова: вербализатор, пол, гендер, концепт, концептуальный аспект, концептуальный признак, эпитет.

Archipova H. V. Epithets-verbalizators concept of „man” in the modern Ukrainian prose

The article delineated the concept of „sexus” and „gender”, describes the basic approach to the study of gender and gender mainstreaming that place in modern literary criticism. The concept of gender accumulates an idea of what it means to be a man or a woman in one or another culture. There are three main approaches to address the issue of gender, namely the study of gender as a social construction that reflects the model of relations of men and women; stratification categories related to the hierarchy of men and women, cultural metaphors. Given classification epithets: described codificated and occasional epithets demarcated traditional and familiar epithet codificated structure; analyzed epithets-verbalizators concept of „man” in modern Ukrainian literature, is compared basic conceptual aspects and conceptual features of the concept „man” in modern Ukrainian women’s and men’s prose, the main positive and negative traits man described in the modern ukrainian women's and men’s prose.

The analyzed material represents the conceptual aspects of external and internal quality man, dominated by conceptual signs of „physical fitness”, „age characteristics”, „emotional state”, „character”. Analysis of the material shows that weakness, imbalance and women and men consider negative traits instead of physical beauty, the ability to remain calm under any circumstances - positive. In the description of the male and in the female and the male prose emphasis on the eyes, hair, smile, which is probably due to their role in nonverbal communication. Prospects see in exploring the concept of „man” in the broader textual material to enhance the objectivity of the findings.

Key words: verbalizators, sexus, gender, concept, conceptual aspects, conceptual sign, epithet.

Стаття надійшла до редакції 22.03.2013 р.

Прийнято до друку 26.04.2013 р.

Рецензент – к. ф. н., доц. Мілева І. В.